

MOTIV DELAVCA IN KMETA (V LUČI STANOVSKÉ IN RAZREDNE ZAVESTI) V SLOVENSKEM NOB PESNIŠTVU 1941—1945

MARIJA STANONIK

Razprava o puntarski kmečki pesmi z diahronega vidika¹ se je ustavila prav pri predmetu tokratne obravnave, ki se celotne problematike loteva s sinhronega stališča. In to tako, da ostaja znotraj slovenskega NOB pesništva 1941—1945, čeprav bi bilo izjemno povedno ugotoviti npr. koleracijo med obravnavanim gradivom in socialno pripadnostjo njegovih avtorjev.² Tako pa je vprašanje stanovske in razredne zavesti testirano le z zadevno motiviko, ki se in kakor se pojavlja v besedilih slovenskega NOB pesništva 1941—1945, in ne sega v kontekst literarnega pojava, kar in kakršen slovensko NOB pesništvo 1941—1945 je.

Od okrog 6000 pregledanih enot³ razprava zajema okrog 130 besedil, ki se jih je pri obdelavi glede na motiviko in sporočilo izkazalo smiselno razvrstiti v štiri razdelke, in sicer: I. *življenje in delo kmeta* in delavca v konkretnih razmerah; II. *solidarnost med delavci in kmeti*, a tudi drugimi družbenimi skupinami kot posledica navzoče okupacije in boja za novo družbeno ureditev; III. *delo*; delavec in kmet *kot deklarativni kategoriji socialne pripadnosti*; IV. *označbe stanovske in razredne zavesti v povezavi z zgodovino*.

I.

1. Od kmečkega dela je v veliki večini ubesedeno delo na polju, pri čemer sta najpomembnejši motiv oranje⁴ in setev.⁵ Razumeti se ju dá ne le diskurzivno, ampak tudi metaforično v smislu prizadevanja za nove družbene odnose. Najbolj obsežna, slovesna in ambiciozna je v tej zvezi pesnitev neznanega avtorja *Mi orači*. V njej izmenoma nastopata orač in sejalec, ki v zanosnih retoričnih verzih opisujeta svoje delo, v katerem se že nakazuje diferenciacija žita in ljuljke — v razmerah NOB in socialne revolucije. Enako poanto ima pesem o skoraj že pozabljenem opravilu — metje prosa, katerega rezultat je na eni strani zrnje in na drugi prazna slama. Gre za duhovit prikaz kmečkega dela, a hkrati tudi za metaforo o taki ureditvi, ko bo pridelek ostal tistim, ki se zanj trudijo.⁷ To je edino področje obravnavane problematike, ko so se avtorji na ravni jezikovnega oblikovanja zmogli in znali prepustiti pesniški fantaziji: *za svobodo smo zaorali / v ledino trdo plug jeklen / in s trudom svojim posejali potomcem plod*

smo dragocen.⁸ V *Pesmi oračev* si avtor ne more kaj, da ne bi kar sproti dešifriral uporabljene metaforike: *Rosno nam je čelo in žuljava dlan / mi orjemo zemljico črno / je puška drevo in lemež je bomba, / črtalo svinčeno je zrno*. In da bi bila podoba še močnejša, nadaljuje: *Podorjimo jarem, ki vrat nam teži! / Podorjimo verige in spo-ne*.⁹ Na tej podlagi ni naključje, da je nastala pesem *Partizan kmetu*,¹⁰ eno najbolj ostrih in nazornih navodil, kako je treba postopati s sovražnim tujcem, da bi čim prej zapustil deželo. V njej je od kmečkih del težišče na najpomembnejšem — pravilu žita, ki pa ga je v izrednih okoliščinah vojne treba skriti. Tudi žanjice, ki se veselijo pšenicega zrnja, ga bojo poskrile za ranjence.¹¹ A. Pagon-Ogarev zna zelo nazorno in tudi pristržno uporabiti kakšen izsek iz kmečkega dela kot pesniški motiv. Tak je prizor z vozom sena, voli in kmetom na poljskem koluvozu¹² ali o kopačicah, ki že dve leti same okopavajo vinograd.¹³ Zemlja je žejna delovnih rok. Pletve bi bilo treba,¹⁴ opazha drug avtor. Po zaslugi M. Bora obstaja tudi motiv o živini v hlevu, kjer njena privezanost očitno meri na nesvobodo njenega gospodarja.¹⁵ L. Kragelj-Zarja je v kritični socialni pesmi *Kmet in gospod*¹⁶ opisala delovni dan obeh in njen ubesedeni kmet se po opravilu v hlevu odpravi v gozd, kjer se poti do trde noči.

Pozoren etnolog bi morda opazil, da je s tem dopolnjena predstavitev najpomembnejših kmečkih del: oranje, setev, pletev, žetev, spravilo sena, delo v hlevu, vinogradu in gozdu. A to še ni vse. S preciznostjo, ki jo zmore le tisti, ki se na to spozna, avtorji ubesedujejo posamezne faze določenega dela. Tako eden od njih z ljubeznijo poznavalca sprašuje: *kdo je kosil pšenico s koso*, *kdo je vezal snope z roko*, *kdo je mlatil ječmen, rž, mel proso*.¹⁷ V drugem primeru ni omenjena le mlatva na splošno, ampak tudi njeno nadaljevanje: *vejanje in sipanje*.¹⁸ S kakšno skrbnostjo so imenovani glagoli za posamezna dejanja in vrste žita. Že iz navedenih citatov je bilo nemara tudi opaziti celo galerijo predmetov, na katere bi mogel etnološko usmerjen bralec postati pozoren: *motike in rovnice*,¹⁹ *plug in njegovi deli: lemež, črtalo*,²⁰ *voz, jarem*²¹ in *cepici*.²² Take vrednosti so tudi pojmi, kot so *ledina*, *ozimina*, *otepi*, *kašče*, *voli*.²³

S stališča socialne razslojenosti sta ubesedeni tudi hrana in noša kmeta in »gospoda«. Prvi se mora zadovoljiti s sokom, soljo in krompirjem, drugi si priliva v čaj ruma in ko za kosilo pohrusta pečenega piščanca, si prižge cigaro. Noge prvega tičijo v coklah, medtem ko jih ima drugi obute v fine čevlje. Tudi delovni dan in osebno življenje obeh je predstavljeno izrazito kontrastno: kmet vstane ob štirih in zvečer ne more zaspati, ne le, ker ga vse boli od napornega dne, ampak tudi od skrbi, kako bi poravnal davke. Težka bremena ga tlačijo in ženejo v propad in obup. Vse prihranke svojih dedov je že zmetal pošasti v žrelo, da je pravočasno plačal obrok.²⁴ Gospod pa si v hotelu poišče frajlo in jo povabi v gledališče. Čeprav sledi, da ni pravice, je navzoče tudi spoznanje, da bo prišla kazen za vse to.²⁵ Zato je razumljivo, ko partizan ugotavlja, da jih kmetje sprejemajo prijazno v zavetje in z njimi delijo svoj kruh,²⁶ saj jih združuje uporni duh. Ne le zaradi vzrokov socialne razslojenosti, ampak tudi škode, ki jo kmetom povzroča sovražnik, ko požiga njihove vasi in uničuje njihove žulje.²⁷ Posebej povprašujejo po komandantu Stanetu.²⁸

2. Podobno bogato gradivo utegne najti etnologovo oko ob delavski motiviki v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945. Od delavskih okolij so konkretizirane Jesenice in Idrija. V (*jesenškem*) *Delavcu*²⁹ sta izrecno prepleteni razredna in narodnoosvobodilna motivika, ko ubesedeni izjavni subjekt svari objekt nagovora pred sodelovanjem z okupatorjem, čeprav to poteka na videz brez njegove odgovornosti, saj dela po navodilih delodajalca. Tako železo izpod delavčevih rok postaja del tankov, bomb, letal, ki pogubljajo slovenski narod. Drugo besedilo je povezano z Jesenicami ob eksekuciji petdesetih talcev, pri čemer morajo biti navzoči tudi njihovi tovariši — delavci.³⁰ Od napor- nih težaških del je posebej omenjeno delo v rudniku³¹ in od slovenskih rudarjev sta dve pesmi posvečeni idrijskim. Č. Šinkovec³² jih oriše predane svojemu delu v podzemlju, kjer se najboljše počutijo, a kritične do tujih izkoriščevalcev, ki spravljajo dobiček njihovega dela. Pri tem zgražanju se mu pridružuje *Olga s Krasa*, ki govori o svojem očetu tudi kot o idrijskem rudarju.³³

Nekonkretizirano delovno okolje tovarn je metonimizirano s stroji in črnim tovarniškim dimom.³⁴ Razmere v njih so opisane do skrajnosti negativno.³⁵ Le v drugačnih družbenih odnosih, ko bi bili delavci sami svoji gospodarji, bi delo dobilo svoj smisel.³⁶ Ko bi si bratovsko delili kruh, bi ga bilo za vse do-

volj, se prikrade gregorčičevska misel v eno od besedil, tako pa mora revež z majhno plačo jesti črnega, medtem ko diši v palačah čisto nekaj drugega.³⁷ Delodajalec tako izkorišča delavca, da temu primanjkuje še za hrano, kaj šele za spodobno življenje njegove družine.³⁸ Tako smo spet pri hrani in obleki. Mož polnag in bos hiti na delo — za druge, njegov gospod z debelo cigaro v ustih pa si tedaj v naslanjaču mane mehke in tolste roke.³⁹ Še huje je, kadar stroji v tovarni stojijo; možje molčijo premrli in lačni. Skrbi jih prihodnost; matere nimajo kaj dati v lonec, otroci so bosi in nagi.⁴⁰ Gospode to ne prizadene. V zadimljenih kavarnah igra godba posebej zanjo. V tej stiski ni drugega izhoda kot upor, sabotaža: *Hura proletarski brat! / Razbij transmisije ... / pod stroje in zid podtakni ekrazit. / ne boš več delal tankov in bomb! / Pesti so močnejše od jekla. / Plamenček skrit — upali nit.*⁴² Avtor tega mesta futuristično oblikovanega sporočila je neznan; težko je verjeti, da bi bilo to besedilo le priložnosten sad njegovega prizadevanja, saj izkazuje precejšnjo literarno kulturo.

Od okolij, ki kažejo na socialno razslojenost, je posebej označeno predmestje. Tja hodijo obubožani pet pesmi za groš.⁴³ Besedilo z naslovom *Predmestje vil — in proletarca*,⁴⁴ katerega avtor je F. Klinar, s svojim izrazito kontrastnim slikanjem življenja in dela proletarca in njegovega delodajalca na vseh ravneh: prehranjevanja, oblačenja, stanovske kulture in družabnega življenja neusmiljeno obtožuje. Medtem ko ima delavec znojne in od žuljev krvave roke, je kapitalistova profitorska dlan odeta v usnjene rokavice. V bleščeči dvorani mu sluge v livreji nosijo na mizo jedi s srebrnimi pladnji, delavec pa se ob misli na lačne otroke vzdrži še bornega kosila. Zatopljenost v misli o trdem življenju je vzrok za nesrečo. Ponesrečenca pripeljejo domov ženi, ki je pred kratkim rodila devetega otroka in iz obupne stiske in skrbi zanje gre v noči nakopat krompirja na tujo njivo. Tovarnar pa se ta čas zabava na banketu v razkošni dvorani, okrašeni s cvetjem z juga in opojno glasbo v zraku. — A od marmornih sten nemo odmeva gospod bankir — *vampir* ... S semantiko te rime in metaforo, kako se je v kristalnih čašah predolgo penila proletarska kri, je F. Klinar nemara dosegel vrh v svoji vsekakor sugestivni pesnitvi. Njena posebnost je tudi v tem, da dokaj suvereno in malodane uživaško opisuje življenje in ravnanje višjih slojev, kar je iz slovenske siceršnje literature, in to še v vezani besedi, skoraj neznano.

II.

3. Sintagma *delavec in kmet* postane že kar loci communes, stalna formula, ki se seli iz pesmi v pesem in je v sinkretičnosti motivov dolžna evocirati vzajemno podporo dveh najštevilnejših socialnih skupin.⁴⁵ V obliki variacij je motiv solidarnosti kmeta in delavca vpleten v besedila le bolj mimogrede in ne iz posebnega premisleka;⁴⁶ resnici na ljubo je takih primerov največ. Zato sta še toliko bolj poudarjeni dve besedili *J. Moharja-Potoka*, ki v himničnem slogu razlaga vlogo delavcev in kmetov v razvoju civilizacije sploh. Krčili so gozdove, orali ledino, se bili s Huni in Turki, ohranjali in vzdrževali slovensko zavest in se trudili za narodovo kulturo.⁴⁷ Oboji so ustvarjalci nove dobe in so se pripravljali bojevati do popolne svobode. Plačilo za vse to bo srečno življenje v njej.⁴⁸ V obravnavanem gradivu se le redko pojavi diferenciacija motivacij za skupno nastopanje omenjenih dveh družbenih skupin, ko je izrecno poudarjeno, da ne gre le za boj proti okupatorju, ampak tudi za prizadevanje zanju pravičnejšega družbenega reda.⁴⁹

Huda je tožba, da je slovenska zemlja postala mačeha svojim sinovom in hčeram, ko je podlegla zakonitostim kapitalističnih razmerij: *nekdaj si nas ti branila / in dajala ves svoj dar / danes pa samo garamo / plod pa vzame gospodar*. Sledi geslo, da bi skupaj z delavci napravili konec izkoriščanju.⁵⁰ Zveza kmeta in delavca je trdna in je razredno utemeljena: *trdno smo sklenili uničiti vse / naj stavba se starega reda podre / ne bomo več sužnji buržujске gospode / ne bomo podpirali stare trohnobe*.⁵¹ Po vpadu tujega okupatorja ju je združila tudi narodnoosvobodilna ideja.⁵² Na tej podlagi sledi vizija pozitivnih ravnanj v osvobodjeni domovini, ko slovenski delavec in kmet ne bosta sužnja nobene gospode.⁵³ V drugem primeru jo podkrepljuje še narava; črni dnevi so prešli: ob ptičjem petju in cvetenju rož se razlega smeh delavcev in kmetov.⁵⁴ Marsikateri avtor se je poskušal izogniti diskurzivni označbi pripadnikov dveh poglavitnih družbenih skupin s figuro opisa. Pogost označevalec njunega izvira je bivalno okolje. V pesmi *Od kod smo mi?* je najti odgovor: *Iz revnih koč, barak predmestnih, od tam, kjer tulijo sirene*.⁵⁵ In na drugi strani prihajajo iz *gmajn, polja, klancev in grap*.⁵⁶ Klic glasi se s *polja in tovarne / ... / v boj poslednji odločilni delavci in kmetje*.⁵⁷ Na metonimični podlagi so znamenja delavcev krampi, lopate in stroji in znamenja kmetov *motike, plugi, brane* ali delovni postopek *oranje*.⁵⁸ A dejstvo je, da se le redko posreči bolj polepotena označba

zanju: *Na ozarah le bo klasje zorelo zlato / v kladivarnicah pesem dela bo pelo nam kladivo*.⁵⁹

4. Resnost razmer narodnoosvobodilnega boja je preciznejše in za stanje stvari bolj dojemljive avtorje navedla, da so se v svojih besedilih potegovali ne le za standardno solidarnost med delavci in kmeti, ampak tudi med drugimi družbenimi skupinami. Tako *M. Ribičič* v dveh pesmih, ki vabita k partizanom, poleg delavcev in kmetov omenja tudi meščane.⁶⁰ *O. Vrhunc-Blaž Ostrovhar* napravi drugačno potezo, ko kmete ne poveže z delavcem, temveč z meščanom: *naj ne bo meščana, kmeta, / da partizanu le obeta*.⁶¹ V tej zvezi se je treba vprašati, ali v sintagmi *delavec in kmet* ne gre dejansko za tisto vejo kmečkega stanu, ki je na njegovi hierarhični lestvici na nižjih klinih. Zato so še posebne omembe vredni primeri, ko je izpričana diferenciacija znotraj omenjenega stanu: *Le vkup vi bajtarji, delavci in kmetje*.⁶² In spet je *M. Ribičič* tisti, ki tudi ni prezrl tega socialnega razločevanja: *naj bo kajžar, naj bo gruntar / ali delavec, meščan / Danes vsak je samo puntar / vsak slovenski partizan*.⁶³

Nadvse značilno je, da sta kot posebna družbena kategorija upoštevana tudi obrtnik in študent. Tako se neznani tovariš ponaša: *Hej naša četa! Ali jih poznate? / Tu delavec, tu kmet tam obrtnik, / tu mlad študent iz zaslužnjene Ljubljane, / ...*.⁶⁴ Tudi inteligenca kot posebna stanovska oziroma družbena skupina pri tem ni izvzeta. Na cvet razumništva v zvezi z delavci in kmeti ni pozabil dr. *L. Svetek-Zorin* v odični pesmi o Rdeči armadi.⁶⁵

Še eno vrsto solidarnosti v slovenskem NOB pesništvu 1941–1945 je treba omeniti: internacionalno. Razred izkoriščanih se čuti močnega ob misli na svojo številčnost, saj »z nami vstajajo kontinenti zatiranih«,⁶⁶ ti sočeri,⁶⁷ stiskajo in dvigajo se milijoni pesti.⁶⁸ »Delavski rod« se je zbudil na vseh straneh neba, ker je našel oporo v prvi deželi socializma.⁶⁹ S pomočjo metonimije in opisa sta omenjeni Španija in Sovjetska zveza, tedaj vsekakor najbolj popularni v okviru mednarodnega delavskega gibanja: *Od Pirenej, kjer Baska živi, / do tja, kjer Leningrad stoji, / ves svet je naš, vsi eno smo, / vsi, ki svobodo ljubimo*.⁷⁰

III.

5. Apologetično oziroma panegirično razmerje do dela je motivirano s tem, da je dalo človeku oblast nad zemljo, kakor sledi iz pesmi *Delu čast*.⁷¹ Torej delu čast — oblast. Napočila je doba dela za vse, za *kmeta, delavca, / do učenjaka, / od častnika, tja do*

prostaka.⁷² V skladu s pravicami, ki izhajajo iz dela, je delavec spoštovan in samo delo bo kazalo človeštvu novo pot.⁷³ Sem sodita tudi dve besedili, ki slavita *delavski praznik*, 1. maj.⁷⁴

6. Tako smo prišli do vprašanja delavca v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945. Gre za ozaveščanje razredne razslojenosti, ki izhaja iz lastništva proizvodnih sredstev in na tej podlagi si v kapitalizmu stojita nasproti razred izkoriščevalcev in razred izkoriščanih. V duhu uničenja tega antagonizma je v zadevnih motivih navzoče kar najbolj kontrastno besedišče za njuno označbo. Seveda so v svoji polarizacijski doslednosti delavci lahko označeni samo pozitivno in njihovi nadrejeni samo negativno. Geslom na ljubo ni ne na eni ne na drugi strani nobenih nians in prehodov v karakterni označbi pripadnikov določenega razreda. Tako je za delavski razred najti že kar leksikalizirane metafore kot so *revež*, *trpin*⁷⁵ ali *mali človek*.⁷⁶ Nasprotno je za kapitaliste lestvica označb širša in predvsem bolj ekspresivna: *gospoda*, *gosposki osat*, (*buržujski*) *lenuhi*, *paraziti*, *debeluhi*, *pijavke*, *pošasti*, *vampirji*, *tlačanski zmaj*.⁷⁷ Razpravljanja o pravici in krivici⁷⁸ se vedno pogosteje končujejo z mislijo o taki družbeni ureditvi, v kateri bi dotlej podrejeni dobili oblast v svoje roke⁷⁹ in bi izginila družbena nasprotja: socialne pravice naj postanejo dejstvo.⁸⁰ Ustroj obstoječega družbenega reda torej poraja upor⁸¹ na podlagi ideje o socialni enakosti in pravic, ki izhajajo iz dela.⁸² Za obup ni razlogov, saj bežen pogled v preteklost priča, da nič ni moglo streti malega človeka. Propadale so strukture iz vladajočega razreda: cesarji s svojimi valpti, grofi in baroni, demokracije na žametnih prestolih, liberalni kapital ali »drobec z miz bogatih — parlament« — »rob človek je ostal«.⁸³

T. Malenšek-Gnida je za razredni boj pripisoval dve pesmi. Prva z naslovom *Kapital*⁸⁴ kritično opazuje razmerja med nasprotujočima si razredoma v luči razredne socialne teorije in napoveduje propad kapitalistične družbene ureditve. Značilno je, da je besedilo napisano v obliki soneta. Druga, *Delavec*, je po po svojem učinku budnica in hkrati oda tistim, ki prevzemajo oblast v svoje roke.⁸⁵ Nazadnje je omeniti še osamljen, a dovolj pomemben motiv o enakopravnem vključevanju ženske v prizadevanja za človeka vredne družbene odnose.⁸⁶

7. Na prvi pogled se zdi, da je motivacija kmeta za boj proti okupatorju in novo družbeno ureditev enaka delavčevi, vendar pozornejša analiza odkrije, da je pri teh besedilih v ospredju vprašanje naroda in zemlje.

Spoznanje o tej diferenciaciji znotraj slovenskega NOB pesništva 1941—1945 je pomembno ne le zaradi dejstev propagandne ustreznosti, ker so tovrstna besedila pogosto rabila za namene AGITPROPA, ampak tudi dokazov o psihološki pronicljivosti njihovih ustvarjalcev in določeni literarni kulturi, saj je v takem ravnanju mogoče videti tudi izogibanje šablonizacij ubeseditvev. In zdaj h konkretnim motivom: Kmet terja pravico zaradi svobode slovenskega naroda.⁸⁷ Preveč žaljev je veljala slovenska gruda kmeta, preveč srag, da bi jo zatajil, zato v boj do zmage.⁸⁸ Od nesreč, ki so zadele domovino, je zemlja steptana, polja uničena.⁸⁹ Vrstijo se pozivi kmetu, ki mu gore poslopja — delo in trud njegovih pradedov se spreminja v pepel — naj ne klone. V pravičnem boju bo dobil podlago za nova poslopja in vozove pšeničnega klasja.⁹⁰ N le obdelovanje zemlje, od katerega je najraje tudi za deklarativne namene omenjeno oranje,⁹¹ tudi grobovi v njej vzpostavljajo med njo in prebivalci na njej, ne le tistimi, ki jih neposredno preživlja,⁹² posebno razpoloženje domovinskega čustva. Vrh pričujoče tematike je *Kmetova pesem K. D. Kajuha*. V tej izraziti vločnici je ubeseden kmet, ki se je uprl, ker ni mogel več prenašati vsega zlega, ki se je zgrnilo nadenj po vpadu tujcev v deželo. Razdejali so njegovo družino, zato je v njem vzkipelo. Kljub posledicam le-tega, ko je vse telo ena sama rana, mu je zadnja ljubeča misel na domovino.^{92a}

IV.

8. Zavest svojega podrejenega in nesvobodnega položaja izjavni subjekt v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 pogosto označuje s semantičnim poljem leksema *suženj*⁹³ ali sinonimno *rob*.⁹⁴ Z literarnega vidika ga je mogoče razložiti kot leksikalizirano metaforo, vendar je to nemara premalo in je treba videti v njem tudi znamenje zgodovinskega spomina, ki sega v tradirani obliki prav na začetek uzakonjanja dveh nespravljivo si nasprotnih družbenih skupin. Naslednjo stopnjo v tem razvoju aktualizira leksem *tlačan*,⁹⁵ ki je pa zgodovinsko konkretnjši. V dveh besedilih se navezuje nanj spomin na stari grad, ki je materialni ostanek tistih časov, ko je moral kmet odrajtovati gospodi desetino v pšenici⁹⁶ in je naše pradede »valptov bič« bil do krvi.⁹⁷ Tudi »davki, tlaka«, »galjoti«, »psovke in korobači«⁹⁸ prihajajo iz omenjenega družbenega okolja. Tako je v sintagmi »švabski valpet«⁹⁹ trda zgodovinska izkušnja neposredno prenesena v hudi čas II. svetovne vojne.

Naslednji leksem, ki se v tej zvezi pojavlja kot metafora in kot označba zgodovinske vrednosti, je *raja*: *zdaj nismo več uboga raja*.¹⁰⁰ Kadar je pridevniško metaforiziran, gre za stanovsko diferenciacijo med dvema temeljnima družbenima skupinama: *Budi se iz sna zdaj raja seljaška*.¹⁰¹ *Vstani, ne molči ti delavska raja*.¹⁰² (Podčrtala M. S.)

V to serijo sodi tudi zgodovinsko podstavljena metafora, ki se zgleduje pri prvi znani kmečki puntarski pesmi: *Ne molči, ne! Vstani sin gmajne uboge*!¹⁰³ In spet ji je mogoče pridružiti podobno konotacijo iz delavske problematike: *Delavska se gmajna dviga*.¹⁰⁴

9. Pomemben preobrat v navezovanju na preteklost, ki je po logiki stvari omejena na kmečki stan, pomeni v tukajšnjem predstavljanju motivov o vprašanih delavca in kmeta aktualiziranje *stare pravde* in *puntarstva*, ker vnašata v zgodovinsko obarvano motiviko načelo samostojnega mišljenja in aktivnosti tistih, ki so bili prikrajšani za temeljne družbene pravice. Zato vključitev omenjenih dveh motivov v besedila slovenskega NOB pesništva 1941–1945 ne pomeni toliko dolžno pieteto upornikom iz preteklih stoletij, ampak predvsem izziv, zgled za ravnanje v sodobnosti, ko je mera polna. *Za staro pravdo gre*.¹⁰⁵ To geslo se ponavlja v več besedilih kot leitmotiv, ki se navezuje neposredno na kmečke upore.¹⁰⁶ Navadno je to stranski, lahko bi dejali tudi obrobni, mimoidoči motiv, kot neke vrste locci communis. Vendar se ne pojavlja le v standardni zvezi stara pravda, ampak tudi rahlo modificirano. Kadar je pridevnik prenesen na desno stran, stilem deluje bolj privzdignjeno in slovesno: *Borimo se za pravdo staro*.¹⁰⁷ Da gre v konkretizirani obliki za drugačne vrste pravico kakor jo zaobsega pojem stare pravde, je slutiti iz primerov, ko je pridevnik kar izpuščen¹⁰⁸ ali zamenjan z drugim. V skladu z z okoliščinami zato ne preseneča korak, ki je staro pravdo spremenil v »*novo pravdo*«;¹⁰⁹ *Za novo pravdo se borimo*. Obstaja tudi nekaj primerov samostalniškega prilastka, ki pričajo o bolj osebno iskanem izrazu: *svobode pravda, pravda združenih mas, pravda hlapca Jerneja*.¹¹⁰ Pri tem ne gre prezreti želje po kontaminaciji zgodovinske razsežnosti pravde z aktualno narodnoosvobodilno in socialno problematiko.

Stara pravda dobi svoj pravi smisel šele v zvezi s puntarijo, kakor pravi eno od besedil: *Hej Slovenci, duh budi se naše stare pravde / puntarije klic glasi se s polja in tovarne (...)*¹¹¹ Toda da ne gre za zgodovinsko asociacijo le iz dekorativnih razlogov, ampak

zaradi zaledja, iz katerega udeleženci NOB črpajo svojo moč, ne potrjuje le navedeni citat. Preprosta, a nadvse povedna je ugotovitev izpod peresa M. Bora: *Kdor puntar prej ni bil, je puntar zdaj*.¹¹²

Čeprav je bilo že večkrat poudarjeno, da sta motiv stare pravde in puntarstva v besedilih slovenskega NOB pesništva 1941–1945 ponavadi le drobci v njihovi sinkretični motivni zgradbi, obstaja tudi nekaj besedil, v katerih je eden od omenjenih motivov sprejet v naslov, kar pomeni, da mu je pripisano vodilno mesto. Posebno konotacijo ima Tolminski puntar,¹¹³ ki prvi hip spomni na tolminski punt, vendar se izkaže, da je tokrat njegova bridkost irelevantna in ima v pesmi s tem naslovom pred zgodovinsko razsežnostjo prednost pokrajina. Gre torej za sodobnega puntarja s Tolminskega. Nasprotno ima vse lastnosti zgodovinsko podstavljene pesnitve *Gorenjski punt*. Pod tem naslovom so zbrane pesmi Krik trpečih, Zov, Matjaževa pesem, Pesem dekleta, Tožba žene, Tožba dekleta, Hoj, v zborne čete, Vprašanje, Pesem zapuščene nevestice, Balada, Tožba moža, Tožba žena, Himna gora 1941–1945, Draga.¹¹⁴ Avtor ciklično zasnovane pesnitve F. Klinar je tudi tu dosegel svojevrstno sugestivnost z recitativno dramatičnostjo in ekspresivno patetičnostjo, ki pa je zaradi deloma upoštene folklorne poetike manjša kot v nekaterih drugih njegovih besedilih. V Zovu (= Klicu) je uporabljen tudi znameniti refren iz 1515: *Le vkup le vkup uboga gmajna*, ki ga je deloma predelane uporabil tudi v drugem primeru, ko je zapisal: *Le vkup na večo narod moj*.¹¹⁵ *Pesem mladih puntarjev*¹¹⁶ je himna in *Stara pravda*¹¹⁷ je, po pripisu sodeč, priredba sokolske otroške pesmi — pesmi za sokoliče.

Izjemno evociranje omenjene problematike je primera »*kakor Gubca stol žareč*«,^{117a} skeli Slovenko, kako ji sovražnik uničuje domovino.

10. Naslednja kategorija, ki je povezana s socialno revolucijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945 brez posredovanja preteklosti, je proletarijat/proletarec, ki je kramp in lopato zamenjal za puško.¹¹⁸ Metaforičnost je tu revna in obstane le pri pridevniški označbi: *proletarski brat, proletarska srca*.¹¹⁹ ali gorkijevskem prislovu »*iz dna*«. ¹²⁰ Tudi opredeljevanje glede na številčnost: *milijonov sprevod*.¹²¹ je po svojem vtisu bolj diskurzivne narave kot estetsko učinkovit stilem. Sporoča namreč, da se ta družbena plast utemeljuje v kvantiteti; a tudi rodovno in idejno: *Vsi ene smo krvi ter ene misli vsi*.¹²² Zakaj je prišlo do njene vstaje in nadaljnje boja

F. Štiglic-Tugo takole pojasnjuje: *Dorasi smo v krizi in pomanjkanju kruha, / bili priče trhle države smo zloma.*¹²³ Njegova Himna je v tej zvezi med najbolj osebno prepričljivimi, saj je v razlagi vzrokov za upor dovolj konkretna. Druga besedila, ki jih je glede na žanr prav tako imeti za himne, o čemer govorijo že njihovi naslovi *Spev proletarcev, Proletarci, Proletarska*,¹²⁴ so bolj deklarativna in zato suhoparna. Toda opravljala so svojo funkcijo v usodnih časih ne le narodnoosvobodilnega boja, ampak tudi socialne revolucije, ko je bilo treba zaradi njunih ciljev (o)buditi in krepiti tudi razredno zavest. Prav s to témo se je najlažje vključil v slovensko NOB pesništvo 1941—1945 tudi češki študent Jaroš, ki je kot borec v vojaških enotah IX. korpusa v zbirki *Pesmi borcev 31. divizije* objavil pesem z naslovom *Proletarska*.¹²⁵

V besedilih tega tipa je razen postopkov, ki besedo delajo vezano, rime in ritma torej kaj malo ali nič poetičnega. Besedišče je vzeto iz politike in sociologije: *diktatura, avantgarda, revolucija*.¹²⁶ Vanje je našlo pot tudi znano geslo, povzeto po K. Marxu: *Proletarci vseh dežel / združite se!*¹²⁷

11. Tako smo prišli do *Komunistične partije* — KP kot vodilne organizirane sile proletarcev »kot stranke delavcev in kmetov«. Ob sprejemu v KP je B. Šavle-Živko napisal odo *Partiji*.¹²⁹ Slavi jo kot nepremagljivo vodnico, ki utira pot zatiranim in zbujata strah nosilcem zla. Drugo besedilo *Iz partijske šole* je vredno omembe zaradi svoje šaljivosti, kar je avtor V. Fele-Janez dosegel s kopičenjem pojmov, ki so bistveni v politični ekonomiji, revolucionarni teoriji in nekateri specifični za čas slovenskega NOB. S tem je hotel opozoriti na natrpanost programa nekega partijskega kurza. Besedilo je primerno, vendar izstopa iz svojega kroga po tem, da se mu je posrečilo izjemno zahtevni snovi navkljub obdržati osebno noto kljub besedišču, kakor sledi: *luditi, kapitalisti, buržuazije, proletariat, ekonomisti, realisti, revizionisti, idealisti, bela garda, socialdemokrati, orjunaši, fašisti, belogardisti, frici, minimal program, Marx in Engels, Lenin, Tito, konference, kongresi, posvetovanja, procesi, krožki naše Partije, teorija, VKP/B*.¹³⁰ *Skojevška himna* označuje svoje nosilce kot *mlade komuniste*¹³¹ in v boju za »pravičnejši red«¹³² se pojavljata kot nespravljiva nasprotnika *fašizem in komunizem*.¹³³ Zato je razumljiva želja, naj bo *kommunistom*, ki jih avtor v konkretnem primeru enači s partizani, sreča naklonjena,¹³⁴ da bo »z razvalin kapitalizma« mogoče zgraditi »novi svet«. ¹³⁵

Čeprav se ob kraticah gotovo zastavlja vprašanje jezikovne in poetične ustreznosti

oziroma uporabnosti, je v gradivu slovenskega NOB pesništva 1941—1945 znanih tudi nekaj primerov ubeseditve pojma OF. Besedna igra B. Berčiča dokazuje, da je mogoče streti tudi tak trd jezikovni oreh. Kratico OF je domiselno izluščil iz krajevnega imena in na tej podlagi šaljivo okarakteriziral njegove prebivalce: *Na zunaj vsa si farška, Škofja / v srcu pa si rdeča — OF ja!*¹³⁶ In če je na eni strani OF kot ime osrednje slovenske organizacije v okviru narodnoosvobodilnega gibanja 1941—1945 omenjena le reprezentativno,¹³⁷ je na drugi strani O. Župančič prepletel z omenjeno kratico celo eno svojih pesmi, v kateri sugestivno vpoveduje povezanost prebivalcev slovenskega glavnega mesta v okviru omenjene svobodoljubne organizacije: *Na vsakem vogalu glej pisano s kredo / kot kemično formulo novo besedo: OF! // ... // OF nas druži, OF nas brani / OF neznanec v hipu seznanj / OF je zvestoba med nami, / OF je napisano v srcih, v očeh / in med množico na svojih smo tleh, / in sredi fašistov svobodni.* ^{137a}

12. Simboli proletarcev oziroma delavskega razreda in njegove organizirane sile KP le izjemoma izstopajo iz standardne rabe.

V tej vlogi nastopajo *rdeča zastava/prapor*,¹³⁸ *rdeča zvezda*,¹³⁹ *kladivo in srp*. Medtem ko v praksi za način uporabe rdeče zastave in zvezde ni pravila, se kladivo in srp navadno pojavljata skupaj. Toda značilno je, da v slovenskem NOB pesništvu ni vedno tako. Nasproti verzu: *srp, kladivo — kažipot k svobodi*,¹⁴⁰ ali drugemu: *Delavska armada je v slavnem pohodu, / pridruži se ji, pograbi kladivo / s srpom v roki se druži ti kmet / ...*,¹⁴¹ kjer standardna raba ni prezrta, obstajata tudi besedili, ki omenjata samo enega od obeh emblemov. Mladi puntarji pojejo: *S kladivi pravice kujmo v viharji*.¹⁴² In srp je prišel v otožno ljubezensko pesem: *na grobu srp zaznamovan / tam je moj ljubi pokopan*.¹⁴³

Omenjeni simboli izvirajo iz revolucionarnega boja delavskega razreda. Nasprotno je hlapec Jernej literarni simbol, ki ga slovensko NOB pesništvo 1941—1945 upravičeno ni zgrešilo. Morda je že v vprašanju: *Zakaj bi biti morali hlapčeta*¹⁴⁴ mogoče misliti nanj, očitno pa to velja v zvezi: *v imenu pravde hlapca Jerneja / v imenu združenih nas*,¹⁴⁵ ki pomenljivo spaja davno geslo z novim literarno oblikovanim simbolom, ki so ga imenovali tudi prepesnitev Komunističnega manifesta.¹⁴⁶ V skladu z večpomenskostjo literarnega simbola pa naslednji verz prvo omenjeni razlagi nasprotuje z vzklikom: *Nismo več, nismo hlapci Jerneji, / odpiramo pot re-*

voluciji.¹⁴⁷ Ali to pomeni, da je v tej verziji hlapec Jernej prepoznan kot premalo aktivna figura?

13. Končajmo ta pregled z motivom *zgodovina*, čeprav v omenjenih primerih stoji le na stranskem tiru; vendar je že njegova omemba simptomatična. Ne gre namreč za zgodovino le v pomenu preteklosti, tega, kar se je zgodilo. Teh označb v opisni obliki ni tako malo: *Kjer je dedom našim vladal Sámo*,¹⁴⁸ *očetov naših trhli svet*.¹⁴⁹ Niti ne gre toliko za zgodovino kot vedo, čeprav je verjetno edina doživela, da jo je slovensko NOB pesništvo 1941–1945 v tem pomenu sprejelo v množico svojih motivov: *V zgodovini zabeleženo / delo bo vaše*.¹⁵⁰ Nemara bo tudi glorificirano.¹⁵¹ Skratka razsojalo se bo o njem. Predvsem gre za spoznanje o pomembnosti, naravnost usodnosti časa: *Razklala se je zgodovina / zdaj narod se rešuje spon*.¹⁵² Od ravnanja skupnosti in posameznika v takem trenutku je odvisna njuna prihodnost.

SKLEP: ne da bi ponavljala nekatere ugotovitve iz obravnave same, je na koncu mogoče reči še naslednje:

1. Vprašanje delavca in kmeta je vpleteno v besedila slovenskega NOB pesništva 1941 do 1945 največkrat kot komaj opazen drobci — torej kot stranski motiv, a sorazmerno pogosto zavzema tudi vodilno mesto, in to navadno v obliki izrazito angažiranih literarnih vrst, tj. himne in satire.

2. Večjo oblikovalno sproščenost je opaziti pri besedilih z zadevno etnološko problematiko kakor pri tistih z zgodovinsko v običajnem pomenu te besede, kar je pripisati v prvem primeru večji osebni prizadetosti in prizadevnosti avtorjev, medtem ko v drugem pogosto prevlada zvestoba deklarativnosti. To je posledica skušnje. Etnološka snov je preverjena, zgodovinsko so avtorji dojemali bolj abstraktno.

3. Vprašanje stanovske in razredne zavesti je v slovenskem NOB pesništvu 1941–1945 postavljeno z vso ostrino in od tod tudi izrazito črno-belo upodabljanje udeležencev v razvoju njunega procesa.

OPOMBE

1. B. Paternu, *Od kmečke puntarske do partizanske pesmi*, J. Koruza, *Vprašanje slovenskih puntarskih pesmi*. v: *Kmečki upori v slovenski umetnosti*, Ur. Š. Barbarič, Lj., 1974, 31–46, 47–67. — 2. Uvod vanjo bi bila razprava I. Križnarja, *Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941*, Slovenija paralele 1975,

št. 43, 33–49. — 3. Gradivo je iz arhiva slovenskega NOB pesništva 1941–1945 na katedri za novejšo slovensko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Diplomске naloge: A. Ambrožič, A. Božič, S. Cestnik, V. Dežman, M. Erjavec, T. Fink, I. Goričan, Ž. Gruden, C. Kostevšek, A. Kovačič, A. Lozar, M. Pakiž, M. Perme, M. Pestelj, I. Razdrih, Ljudmila Stanonik, Marija Stanonik, M. Starc, D. Stepančič, M. Stritar, M. Šerak, A. Troha, C. Tropauner, A. Vuga. Gradivo, ki sta ga pripravili skupaj S. Cestnik in M. Stanonik. — 4. A. Kovačič, 208. — 5. Marija Stanonik, 1083, 314. — 6. A. Troha, 315. — 7. C. Kostevšek, 115. — 8. Marija Stanonik, 777. — 9. T. Fink, 145. — 10. Marija Stanonik 318. — 11. M. Erjavec, 228. — 12. Marija Stanonik, 247. — 13. Marija Stanonik, 734. — 14. M. Pestelj, 165. — 15. S. Cestnik, 100. — 16. A. Božič, 259. — 17. A. Ambrožič, 108. — 18. Marija Stanonik, 318. — 19. Marija Stanonik, 734. — 20. Marija Stanonik, 777, T. Fink, 145. — 21. Marija Stanonik, 1004, 247, T. Fink, 145. — 22. Marija Stanonik, 318. — 23. Marija Stanonik, 247, 318, 777, M. Erjavec, 33. — 24. A. Kovačič, 139. — 25. A. Božič, 259. — 26. Marija Stanonik, 1749. — 27. A. Ambrožič, 78. — 28. A. Kostevšek, 240. — 29. Marija Stanonik, 254–255. — 30. Marija Stanonik, 850. — 31. Marija Stanonik, 174. — 32. A. Božič, 489. — 33. Ljudmila Stanonik, 197. — 34. A. Lozar, 296, Marija Stanonik, 1720, A. Božič, 372. — 35. A. Božič, 72, Marija Stanonik, 1720, Ljudmila Stanonik, 95. — 36. A. Božič, 372. — 37. A. Troha, 109. — 38. A. Troha, 21. — 39. Ljudmila Stanonik, 95. — 40. A. Lozar, 296. — 41. M. Pestelj, 71. — 42. Marija Stanonik, 209. — 43. Marija Stanonik, 144. — 44. Marija Stanonik, 1064–1065. — 45. A. Ambrožič, 1742, I. Goričan, 96, A. Kovačič, 262, A. Lozar, 43, M. Perme, 187, Marija Stanonik, 77, 238, 299, 550, A. Troha, 227. — 46. Marija Stanonik, 772. — 47. Marija Stanonik, 299–300, 305. — 48. Marija Stanonik, 305. — 49. M. Pakiž 38. — 50. Marija Stanonik, 954. — 51. M. Perme–Viršek, 187. — 52. S. Cestnik–M. Stanonik, 301, 211. — 53. A. Kovačič, 164–165. — 54. M. Stanonik, 1724. — 55. S. Cestnik–M. Stanonik, 211. — 56. Marija Stanonik, 209. — 57. Marija Stanonik, 182. — 58. Marija Stanonik, 141. — 59. Marija Stanonik 1216. — 60. S. Cestnik, 21, T. Fink, 180. — 61. Marija Stanonik, 1362. — 62. S. Cestnik, 189. — 63. T. Fink, 180. — 64. M. Starc, 226. — 65. Marija Stanonik, 370. — 66. Marija Stanonik, 209. — 67. Marija Stanonik, 794. — 68. M. Stritar, 25, M. Perme–Viršek, 192, Marija Stanonik, 77, 1720. — 69. M. Pakiž, 15, M. Stritar, 25 T. Fink, 27. — 70. S. Cestnik — Marija Stanonik, 248. — 71. Marija Stanonik, 1350. — 72. Ljudmila Stanonik, 166. — 73. I. Razdrih 39. — 74. M. Pakiž, 15, A. Kovačič, 171. — 75. Marija Stanonik, 1146, A. Božič, 257, A. Ambrožič, 65. — 76. M. Stritar, 25. — 77. A. Troha, 109, A. Božič, 447, M. Pakiž, 1538, I. Goričan, 96, A. Kovačič, 139, Ljudmila Stanonik, 95, Marija Stanonik, 141, 174, 1064–1065. — 78. A. Troha, 21, I. Goričan 96, A. Ko-

vačič, 139, 262, Marija Stanonik, 305, 793. — 79. Marija Stanonik, 141, 550. — 80. Marija Stanonik, 209, 1362. — 81. Marija Stanonik, 1720. — 82. Marija Stanonik, 1146. — 83. Marija Stanonik, 412. — 84. Marija Stanonik, 174. — 85. Marija Stanonik, 794. — 86. Marija Stanonik, 412. — 87. A. Troha, 95. — 88. Marija Stanonik, 456. — 89. Marija Stanonik, 1301. — 90. Marija Stanonik, 1004. — 91. I. Razdrih, 156. — 92. M. Stritar, 50. — 92a. Marija Stanonik, 500. — 93. I. Goričan, 35. — 94. Marija Stanonik, 412. — 95. Marija Stanonik, 171, 417, 666, 1391, 1435, 1606, 2126, C. Kostevšek, 323, S. Cestnik, 187, I. Razdrih, 110, A. Božič, 525, 257. — 96. Ljudmila Stanonik, 269. — 97. I. Razdrih, 110. — 98. S. Cestnik, 187, C. Kostevšek, 115. — 99. A. Kovačič, 164. — 100. I. Razdrih, 156, A. Kovačič, 164. — 101. A. Kovačič, 164. — 102. Marija Stanonik, 174. — 103. I. Goričan, 36. — 104. Marija Stanonik, 831. — 105. Marija Stanonik, 1606. — 106. S. Cestnik, 187. — 107. M. Pestelj, 163, Marija Stanonik, 1019. — 108. A. Ambrožič, 38, 1319. — 109. M. Šerak, 30, S. Cestnik—M. Stanonik, 248, I. Razdrih, 133. — 110. Marija Stanonik, 1391, 1216. — 111. Marija Stanonik, 182. — 112. S. Cestnik, 98. — 113. Marija Stanonik, 2255. — 114. Marija Stanonik, 152-155. — 115. Marija Stanonik, 412. — 116. A.

Troha, 156. — 117. S. Cestnik, 155. — 117a. V. Dežman, 89-90. — 118. A. Božič, 447. — 119. Marija Stanonik, 209, M. Perme—Viršek, 192. — 120. I. Goričan, 35. — 121. Marija Stanonik, 1727, 794, I. Goričan, 35. — 122. Ljudmila Stanonik, 93. — 123. Marija Stanonik, 898. — 124. Ljudmila Stanonik, 93, 219, Marija Stanonik, 876, 898, V. Dežman, 38. — 125. V. Dežman, 38. — 126. Marija Stanonik, 876, 898, A. Troha, 156. — 127. Marija Stanonik, 876. — 128. T. Fink, 156. — 129. M. Perme—Viršek, 98. — 130. A. Ambrožič, 88. — 131. Ljudmila Stanonik, 167. — 132. M. Pestelj, 130. — 133. Marija Stanonik, 85. — 134. Marija Stanonik, 1362. — 135. A. Lozar, 25. — 136. Marija Stanonik, — 137. J. Gelb, 22. — 137a. O. Župančič, Zbrano delo III, Lj., 1959, 298-299. — 138. Ljudmila Stanonik, 93. — 139. A. Kovačič, 200, V. Dežman, 38. — 140. Marija Stanonik, 794. — 141. Marija Stanonik, 254-255. — 142. A. Troha, 156. — 143. A. Lozar, 304. — 144. M. Stritar, 25. — 145. Marija Stanonik, 1216. — 146. Tako ga je imenoval I. Prijatelj, Prim, Izbrani eseji in razprave Ivana Prijatelja, I., Lj., 1952, 571. — 147. A. Troha, 156. — 148. A. Lozar, 34. — 149. Marija Stanonik, 2126. — 150. I. Goričan, 118, 317, 616, 1222. — 151. Marija Stanonik, 777. — 152. Marija Stanonik, 550.